

Y Stori

Ar 28 Ebrill 1902 marchogodd Cynol Thomas Hungerford Holdich, swyddog a thirfesurydd a chyn-aelod o'r fyddin Brydeinig, i lawr o'r Gogledd tuag at Gwm Hyfryd, y wladfa fach Gymreig wrth odre'r Andes. Fel dyfarnwr teg a phennaeth Comisiwn y Ffin, ei dasg oedd penderfynu lleoliad y ffin rhwng Chile a'r Ariannin, a oedd wedi bod yn destun ffrae rhwng y ddwy wlad ers blynnyddoedd. Arhosodd Holdich a'i dim yng Nghwm Hyfryd tan yr ail o Fai 1902, ac yn sgil ei benderfyniad erys Colonia 16 de Octubre (h.y. yr enw swyddogol am Gwm Hyfryd) yn rhan annatod o'r Ariannin am byth.

Erbyn heddiw, y stori yn y Wladfa, ac yn yr Ariannin yn gyffredinol, yw bod trigolion Cwm Hyfryd wedi ymgasglu ger yr ysgol leol i gwrdd â Chyrnol Holdich ac aelodau eraill y Comisiwn, ac yno wedi pleidleisio'n unfrydol i ochri gyda'r Ariannin, nid Chile. Pleidlais lafar nid pleidlais ar bapur oedd hon, a'r gred gyffredin yw bod y bleidlais wedi dylanwadu ar y Cynol i roi y tir dadleuol i'r Ariannin.

Mae'r stori hon wedi gwreiddio'n ddwfn yn llên gwerin y Wladfa, ac yn cael ei derbyn fel hanes swyddogol y wlad. Ailadroddir yr hanes hwn ym mhob llyfr ar y pwnc yn yr Ariannin.

Er enghraifft, mewn llyfr yn Sbaeneg a gyhoeddwyd yn ddiweddar yn Nhrefelin, atgynhyrchir llun o'r ysgol ar y clawr (gw. Llun 1) a thu fewn y llun adnabyddus sy'n dangos oddeutu cant o Gymry Cwm Hyfryd ger yr ysgol ar y diwrnod hwnnw, sef 30 Ebrill

1902 (gw. Llun 2), a rhestrir enwau'r rhan fwyaf ohonynt. Ailadroddir hefyd stori'r bleidlais fel a ganlyn (fy nghyfieithiad):

'Gyda balchder mawr, derbyniodd yr Ysgol aelodau'r Comisiwn, yn eu gwisg filwrol ac ar gefn ceffyllau, ar gyfer yr achlysur o bwys mawr.

I'r cwestiwn gan Gynol Holdich "A ydych chiwi yn dymuno dilyn dan nawdd y faner las-golau a gwyn?" atebodd pawb yn unfrydol a chyda phendantwydd: "Trigolion yr Ariannin ydym ni".

Wedyn, gyda llawenydd, canodd y corau emynau yn mynegi gobaith, diolchgarwch a heddwch, a darllenodd yr Ysgolfeistr, Owen Williams, gerdd Gymraeg, a gyfansoddwyd ganddo.'

Ceir fersiwn arall o'r hen stori - y cyfarfod cyhoeddus, y trafodaethau yno, a'r bleidlais derfynol - gan Richard Llewelyn ym Mhennod 14 o'i nofel *Down Where the Moon Is Small* (1966), h.y. yr ail ran yn ei drioleg anorffenedig ar hanes y Wladfa. Aeth Richard Llewelyn i'r Wladfa a byw yno am gyfnod, er mwyn ymchwilio'r cefndir ar gyfer ei nofelau arfaethedig. Yn ôl nofel Llewelyn, cynhaliwyd y cyfarfod gyda Chomisiwn y Ffin a'r Cymry lleol mewn cae rhwng Afon Cyrants (Rio Corintos heddiw) a chors, gyda'r baneri yn chwifio ar fryncyn isel gerllaw - dim sôn yma am yr ysgol, noder.

Ond, faint o wir sydd yn yr hen stori hon, tybed?

Tystiolaeth

Heblaw'r traddodiad llafar, ychydig iawn o dystiolaeth sydd ar gael mewn gwirionedd.

Dywedodd R. Bryn Williams, prif hanesydd y Wladfa: '*Daeth Holdich i Gwm Hyfryd, a chyfarfod y Cymry yn yr ysgol yno... pan ofynnodd Holdich i bwy y dymument berthyn, atebwyd gyda bonllef mai i Ariannin*' (R. Bryn Williams, *Y Wladfa*, Gwasg Prifysgol Cymru 1962, t.242).

Ymhelaethwyd ar yr hanes rywfaint, a chyda geiriau mwy gofalus, gan Glyn Williams: '*It is difficult to extract the role played by the Welsh settlers in the arbitration decision*'; hefyd '*They, and presumably the other settlers residing in Cwm Hyfryd... stated a preference that favoured the Argentine government*', ond ymddengys 'It was far from being a unanimous decision'. (Glyn Williams, *The Desert and the Dream*, 1975, tt. 141-2).

Er diddordeb, felly, fe es yn ôl i lygad y ffynnon, sef Cynol Holdich ei hun, a'i fersiwn swyddogol, h.y. (ei lyfr hir a manwl *The Countries of the King's Award* (1904). Er mai disgrifiad cymharol fyr sydd gan Holdich o'i ymweliad â Chwm Hyfryd, mae'n werth ei ddarllen: pensaernïaeth y tai; dulliau ffermio yn yr ardal; ei groeso brwdfrydig gan y Cymry '*triumphal arches and decorations and the gathering of the whole Welsh clan*'; a'i lety cyfforddus ar fferm y teulu Underwood. Fe ymwelodd Holdich â'r ysgol a dyma'i ddisgrifiad: '*I visited the school-house where I saw the cheeriest and cleanest crowd of children that I had seen for a long time. After a good old Welsh custom I was welcomed by the local bard, but I regret that his inspirations were as much lost on me as an Afghan ode...*' (Sir T.H. Holdich, *The Countries of the King's Award*, 1904, tt. 343-4, a llun t. 347).

A dyna'r cwbl! Dim gair gan Holdich am gyfarfod cyhoeddus, trafodaethau na phleidlais. A chyda llaw, gresyn iddo fethu deall y gerdd o groeso gan Owen Williams yr ysgolfeistr. Byddai'n ddiddorol clywed y gerdd honno - efallai

ei bod hi'n cynnwys tystiolaeth gyfoes ar deimladau'r gwladfawyr ynglŷn â'r ffin.

Dengys y llyfr bod Holdich yn ysgrifennwr huawdl ac amleiriog, sy'n disgrifio'n fanwl nid yn unig y tywydd, tirlun, daeareg a llysieueg, ond hefyd y bobl y cwrddodd â hwy yn ystod ei deithiau. Rhyfedd braidd, felly, iddo fethu cynnwys gair yn ei lyfr hir am y 'bleidlais' yng Nghwm Hyfryd, neu a oedd ei esgeulustra yn fwriadol, tybed?

Yn nes ymlaen, dywedodd Holdich: '*The great majority of the Chubut colonists would welcome a return to the British flag*.' a hefyd: '*As regards nationality, information is too vague to admit of making any definite statement.*' (Holdich, t. 354).

Am ragor o wybodaeth ar Holdich, a fu farw yn 1929, gweler *DNB* (1922-1930) lle sonnir am ei waith ym Mhatagonia fel hyn:

diolch am ei brofiad technolegol, ei allu cymodi, a'i archwiliad trylwyr o'r tir, roedd y tribiwnlys yn gallu rhoi dyfarniad a oedd yn gwbl dderbyniol i'r ddwy ochr.

Gwaith maes

Yn ystod fy ail ymweliad â'r Wladfa, ym mis Tachwedd 1997, fe es i'r hen ysgol (*Escuela No. 18*, sydd nawr yn amgueddfa), a hefyd i fynwent Trefelin. Yn y fynwent siaradais â merch leol, Sbaeneg ei hiaith, a oedd yn addurno bedd gyda chennin Pedr. (Tachwedd yw gwanwyn yno, cofier. Soniais wrthi am Holdich ac, er syndod mawr imi, cefais wybod ganddi hi am hen gofgolofn i goffâu'r bleidlais a chyfeiriadau manwl sut i gael hyd i'r fan.

Saif y gofgolofn hon yn unig yng nghanol y caeau, rhwng y fynwent a'r ysgol. Nid oes unrhyw arwyddbost i'r gofgolofn, nac unrhyw lwybr yn arwain tuag ati, ac mae'r gofgolofn yn hollol anweledig o'r lôn wledig sy'n rhedeg yr

"Balle Hermoso"

Lugar que dio origen a la
"Colonia 16 de Octubre"
"Trevelin"

Clawr llyfr gan Enriqueta Florencia Davies de Johnson (dim dyddiad, ond 1992?). Cyfieithiad y teitl:

Cwm Hyfryd

Lle a roddodd darddiad i'r

Wladfa 16fed o Hydref

Trefelin

(Llun 1) Llyfr yn hanesion a lluniau, 1865-1920

(Llun 2) Plant Cymreig Cwm Hyfryd, ar 30 Ebrill 1902 (Sir T.H. Holdich, *The Countries of the King's Award*, 1904, t. 347).